

כבוד הציבור וכבוד הבריות

נשים וקריאת התורה

במאמרם המעמיק של שני האחים פרימר בכתב העת Tradition¹, אף שזהו רק חציו הראשון של המחקר, משתקף בו ריבוי המרכיבים ההלכתיים הרלוונטיים. מאמרו המקיף והראשון במעלה של ר' מנדל שפירא² ממצה את הנושא כמעט מכל כיוון הלכתי אפשרי³.

ואולם, דומני שיש להוסיף נופך נוסף לדיון, והוא עיקרון 'כבוד הבריות', לפיו צערן של נשים ותשוקתן להעמקת החוויה הרוחנית הינם שיקול, שעשוי לגבור על עיקרון 'כבוד הציבור'. נסקור את המקורות העיקריים בקצרה, ונתחיל בברייתא במסכת מגילה (כג ע"א):

תנו רבנן: הכל עולין למניין שבעה אפילו קטן אפילו אישה, אבל אמרו חכמים: אישה לא תקרא בתורה מפני כבוד הציבור.

"אכן, שינויים מתרחשים כל הזמן, וכאשר הם מתפתחים בצורה טבעית, שלב אחר שלב וללא אגרסיביות - הם מתקבלים. ישנן אלפי נשים הלומדות תורה ותלמוד ברחבי העולם, ישנן טוענות רבניות ופוסקות נידה..."

"אין סיבה שקהילה המאפשרת שינויים כאלה, ועושה זאת לשם מצווה, תישאר מחוץ לקונצזוס, כי הקונצזוס משתנה. השינויים האלה מתרחשים בהתאם לזרימה האמיתית של תהליך ההלכה, אשר התקדם במשך כל הדורות בהתאם למציאות, לתנאים הסוציאליים ולצרכים המשתנים."

הרב דניאל שפרבר

לאחרונה אמר לי ידיד טוב, תלמיד-חכם ובעל חשיבה הלכתית מעמיקה, שהבעיה בנושא של עליית נשים לתורה אינה נעוצה בעצם העלייה או במקומן בבית הכנסת; השאלה האמיתית היא שאלת התהליך ההלכתי כולו. לדבריו, כל אדם בעל חינוך תורני בסיסי יכול להתוות בעצמו את דרכו בסבך המקורות ההלכתיים, לבחור דעת יחיד כלשהי, לאתר מקרים מסוימים שנידונו בספרות השו"ת, אשר יובילו אותו למסקנה ההלכתית שאליה חתר להגיע מלכתחילה. ניתן, לעומת זאת, לתת לזרם הדיונים לשאת את הלומד, עד שיובל לפתרון, כלומר: התהליך ההלכתי מוביל את הלומד, במקום שהוא ינתב את התהליך לפי תוואי שנקבע מראש. לפי הבנתו של ידידי, הדרך השנייה היא הדרך הנכונה לטפל בשאלה הלכתית. מטרתו הייתה כמובן לומר, כי למרות שאולי יש הצדקות הלכתיות ותקדימים היסטוריים לכך שנשים תקבלנה עליות

ותקראנה בתורה, זרימת ההלכה הובילה אותנו לכיוון אחר לגמרי, לפיו עלינו לפסוק נגד מגמה זו. תגובתי הייתה כי אמנם כך יש להתייחס להלכה, ואולם - אם ניעזר באותו דימוי - מה

שעלינו לעשות הוא לעקוב אחר הנהר ולבחון את זרימתו, אשר מהירותה ומסלולה משתנים עם הזמן והמקום. כדי להבין את התקדמותו והתפתחותו של הנהר, יש לבחון אותו בכל שלב: גיאוגרפי והיסטורי. דימוי הנהר ביחס לדעות הלכתיות שונות משתקף כבר בביטוי התלמודי "נהרא נהרא ופשטיה" (חולין יח, ב) - נהרות שונים הולכים בכיוונים שונים ובנתיבים שונים, וכולם מקובלים, לגיטימיים וצודקים.

כך קורה כאשר אנו מנסים לעקוב אחר ההתפתחות ההלכתית בעניין השתתפותן של נשים בבית הכנסת. המעיין ימצא כי מסלול זרימתו של הנהר אינו אחיד בזמנים ובמקומות שונים.

נושא זה נדון כולו ביסודיות

הרב פרופ' דניאל שפרבר מלמד באוניברסיטת בר אילן ומשמש כרב.

ראובן רובין, הרוקדים ממירון 1926

ניתן להראות שמתן עליות לנשים היה אירוע לא נדיר בקהילות מסוימות. ניתן גם להזגים את העובדה שיש מקום להתעלם ממושג "כבוד הציבור" במקרים שבהם הציבור מרגיש שאין פגיעה בכבודו

ניכר מיד כי קיימות בברייתא שתי שכבות נפרדות המנוגדות זו לזו במידת-מה. מבחינה הלכתית, יכול כל אחד לעלות לתורה, כולל אישה, ובתקופת התנאים מי שעלה לתורה גם קרא בה. ניתן להסיק, אם כן, שבעת העתיקה, בזמן לא מוגדר, נשים אכן יכלו לעלות ולקרוא בתורה, ואולי אף עשו כן. ואולם, בזמן אחר, ומסיבה שאיננה נהירה לנו כל צרכה, הוכרז כי אין זה מתאים שנשים תעלינה לתורה בנימוק של "מפני כבוד הציבור". נימוק זה הוא קביעה מותנית, כלומר, בלעדיו לא הייתה, מן הסתם, כל מניעה מלתת לנשים לעלות לתורה.

כבר בראשונים ישנם כמה הסברים שונים לשאלה, מדוע אין זה מתאים שנשים תעלינה לתורה ומהי המשמעות המדויקת של המושג "כבוד הציבור". היו שקישרו זאת עם הטקסט המקביל שבתוספתא, שנכתבה באותו זמן של הברייתא במסכת מגילה, הנראית כמצביעה על כך שמדובר רק במצב שבו אין גברים שיודעים לקרוא, והיחידה שיכולה לקרוא בתורה היא אישה. במקרה כזה – אין זה לכבוד הציבור שאותה אישה תקרא.

בכל זאת, לא ברור אם זוהי קביעה הלכתית או המלצה בלבד. בנוסף, קריאת התורה היא תקנת חכמים בעיקרה, לכן מדובר בדין דרבנן. נמצאנו במצב ההלכתי של חוסר ודאות באשר לתוקף מושג "כבוד הציבור" בדין שהנו מדרבנן, או – במושגים הלכתיים – ספקא דרבנן. בהתאם לכך יש ראשונים שפסקו שבמצב רגיל יכולות נשים לעלות לתורה, מתוך הבנתם את המושג 'כבוד הציבור' כמתייחס למצב הספציפי של קהילה שבה רוב הגברים אנאלפביתיים ורק כמה נשים יודעות לקרוא.

אכן השו"ע (או"ח רפב ג') קובע:

הכל עולים למנין שבעה, אפילו אישה
 הגה: ואלו דוקא מצטרפין למנין הקרואים,
 אבל לא שיהיו כולם נשים או קטנים (ר"ן
 וריב"ש).

כלומר, לא מקובל שרק נשים וקטנים יקבלו את כל העליות. הניסוח ברור ואינו משתמע לתירין אנפין. המהר"ם מרוטנבורג, שהיה הסמכות ההלכתית המובילה באשכנז במאות ה-12 וה-13, פוסק:

... עיר שכולה כהנים, יקרא הכהן ב' פעמים,

ושוב יקראו נשים [...] (היא דלא איפשר ידחה כבוד הציבור).⁴

לפנינו דוגמה לאישיות הלכתית גדולה, שגישתו כלפי נשים אינה ליברלית כמשתמע מפסקים אחרים שלו, שלשיטתו, במקרה שיש צורך להיעזר בנשים, לא רק מותר הדבר אלא אף הכרחי שנשים תקבלנה עליות.⁵

ניתן להראות שמתן עליות לנשים היה אירוע לא נדיר בקהילות מסוימות. ניתן גם להזגים את העובדה שיש מקום להתעלם ממושג "כבוד הציבור" במקרים שבהם הציבור מרגיש שאין פגיעה בכבודו. למשל, כאשר משום כבוד הציבור לא קוראים קריאת התורה מתוך חומש מודפס, אולם אם אין ספר תורה – הדבר מותר ומחויב. יש להסיק כי מושג 'כבוד הציבור' נדחה הצידה משום שבאמת אין בו איסור, אלא הוא סוג של המלצה לקהל, כאשר "פשוט לא שייך" לנהוג בדרך מסוימת.

נוסיף עתה לדיוננו מושג נוסף – 'כבוד הבריות'. להבהרת המושג ומשקלו ההלכתי נציע מספר דיונים הלכתיים שבהם היווה מושג זה בסיס הלכתי להקל. בשו"ע או"ח פח א' נפסק:

כל הטמאין קורין בתורה וקורין קריאת שמע ומתפללין

על כך מעיר הרמ"א:

"יש שכתבו שאין לאישה נדה בימי ראייתה לכנס לבית הכנסת או להתפלל או להזכיר השם או ליגע בספר" (הגהות מיימוניות פ"ד).

במקורות אחרים נאמר אף שאם האישה מברכת – אסור לענות אחריה 'אמן'. יתרה מכך, יש מקורות הקובעים כי אסור ללכת בקרבתה של אישה נידה, שמא תברך והשומע יענה 'אמן'. ואולם אחרים פסקו כי הדבר מותר, וכך הנוהג להלכה:

"וי"א שמתורת בכל, וכן עיקר, אבל – המנהג במדינות אלה כסברא ראשונה [דהיינו האוסרת]."

כלומר: אף שקבע כי לפי ההלכה מותר לעשות

כל הדברים האלה, המנהג בארצו היה אחרת. "ובימי ליבון נהגו היתר. ואפילו במקום שנהגו להחמיר, בימים נוראים וכהאי גוונא שרבים מתאספים לילך לבית הכנסת, מותרין לילך לבית הכנסת כשאר נשים, כי הוא להן לעצבון גדול שהכל מתאספין והן יעמדו בחוץ. (פיסקי מרא"י ס' קל"ב)

עד כמה שמתמיהה הדבר, נראה שהמנהג באזור מושבו של הרמ"א היה כי נידה אינה יכולה להיכנס לבית הכנסת, לברך, לענות 'אמן' לאחר ברכת אחרים או להחזיק סידור. לעומת זאת, בימי הליבון – ז' הנקיים שבהם אין האישה מדממת – נהגו להקל, וזאת אף שאישה נחשבת נידה עד לטבילתה במקווה. כך גם התירו

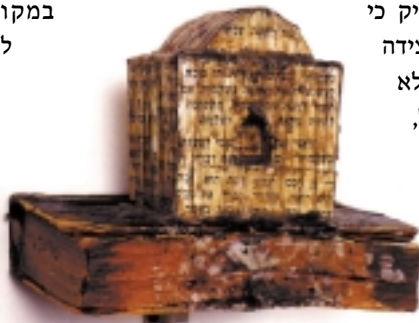
לנידות להיכנס לבית הכנסת בימים הנוראים ובחגים, משום שהן היו מתעצבות אילו נאלצו לעמוד בחוץ בעוד כל הקהל בפנים. מהו ההגיון ההלכתי שמאחורי הגישה המקלה?

ישנה פסיקה בתלמוד כי אדם שהביא קרבן צריך היה לסמוך ידיו על ראש הבהמה המוקרבת – סמיכת ידיים. טקס נעשה בידי אנשים ולא נשים.

הגמרא בחגיגה (טז ע"ב) אומרת:

מיתבי: 'דבר אל בני ישראל [...] וסמך [ידו על ראש העולה' (ויקרא א', ב-ד) — בני ישראל סומכין ואין בנות ישראל סומכות. ר' יוסי ור' שמעון אומרים: בנות ישראל סומכות רשות. א"ר יוסי: סח לי אבא אלעזר: פעם אחת היה לנו עגל של זבחי שלמים והביאנוהו לעזרת נשים וסמכו עליו נשים. לא מפני שסמיכה בנשים [=לא משום שהדבר מותר], אלא כדי לעשות נחת רוח לנשים.

הוא אומר שבתנאים מסוימים, כאשר היה חשש לפגוע בנשים, היה מקום להתעלם ממוסכמות מסוימות, ממה שנחשב במצב רגיל לאסור או בלבתי הולם.

ז' אקא ז'ני, על התשובה להיות מלאה ושלמה 1995

שמא עלינו לומר: לא! ההלכה השאירה תמיד פתח לגמישות שתוכל להתאים עצמה למציאות ולשינויים, שהרי אף אחד לא חי היום לפי השולחן ערוך, אלא כלשונו של הרב קוק זצ"ל: "הישן יתחדש והחדש יתקדש".

בציבור של ימינו לעניין תפקידי נשים? אמנם, לפי גישה הרואה בו איסור מוחלט – לא ייתכן כי תוקפו בטל, אולם גישה כזו לא נמצאת אצל אף אחד מהראשונים, שהרי אילו היה הדבר כן – לא היינו מוצאים פסיקות כגון אלה של המהר"ם מרוטנבורג והר"ן. כך גם משתמע בבהירות מדבריו של הגאון ר' דוד פרדו:

שאע"פ שאמרנו אישה לא תקרא בתורה מפני כבודה הציבור, מכל מקום אם עלתה לא תרד, הואיל **ומן הדין** עולה היא למנין שבעה.¹⁶

מצד שני, אנו רואים שיש רצון כן ותשוקה מצד נשים רבות לקחת חלק פעיל ורוחני בחיי הקהילה, והוצאתן מבית הכנסת וממעורבות במהלך התפילה הם מקור לצער רב עבורן, כפי שראינו לעיל: "עצבון גדול להן שכולם מתכנסים בבית הכנסת והן לא". על כן נראה ברור שכבוד הבריות – כבודו של היחיד – גובר על כבוד הציבור, במיוחד כאשר לא קיים כאן כלל עניין של כבוד הציבור, שבעת העתיקה ובימי הביניים היה כנראה קיים.

יכול לטעון הטוען כי מסקנה זו "נתפרה" והוכתבה מראש, אך זרם ההלכה מוביל למסקנה שעליית נשים לתורה היא מחוץ לקונצנזוס, כפי שמעיר הרב יהודה הנקין למחקרו של ר' מנדל שפירא:

"אני מסכים עם הרבה ממה שכתב ר' מנדל

הדן בשימוש במכשיר שמיעה חשמלי לחירש בשבת. לאחר דיון מפורט וממושך כותב הוא: למדנו מהאמור דהותרה איסור טלטול מוקצה משום כבוד הבריות שלא יתבזה האדם מגרמת אי הטלטול [...] דאין לך כבוד הבריות גדול מזה כמניעת בושה ובזיון מהחרש מאי שמעו לקול המדברים אליו [...] ועוד זאת [...] על ביטול תפלה בצבור [...] ולכן שפיר יש להתיר טלטול מוקצה משום כבוד הבריות גדול כזה ולהתיר לחרש לשאת בשבת מכונת-החרשים.¹⁵

מדוגמאות אלה למדים אנו עד כמה החשיבו חכמי הדורות את עניין 'כבוד הבריות'.

בעניין עליית נשים לתורה נוצרת התנגשות בין עיקרון 'כבוד הציבור' – אם אכן ישנו כזה – לעיקרון 'כבוד הבריות'. טרם מצאתי שנושא 'כבוד הבריות' נדון בהקשר של עליית נשים לתורה וקריאה בה. ואולם, נראה לי ברור שבמקרה כזה 'כבוד הבריות' גובר על 'כבוד הציבור', בפרט כאשר מדובר ב"ספק כבוד הציבור", שכן אולי ויתר הציבור על כבודו או שאינו חש כל פגיעה בכבודו בעלייתן של נשים. אחרי הכול, נשים בישראל מכהנות במשרות רמות כגון: מבקרת המדינה, שופטת בימ"ש עליון, שרת חינוך ואף ראש ממשלה. אין הציבור חש נפגע כאשר ניצבת מולו אישה בתפקיד שכזה. שמא מושג 'כבוד הציבור' אינו תקף

העיקרון הבסיסי העומד מאחורי פסיקה זו הוא: "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה" (ברכות יט ע"ב). עיקרון זה מופיע בהקשרים הלכתיים שונים ומשמעותו הורחבה. כך, למשל, נדון בתשובות המהריב"ל (בן זמנו של ר' יוסף קארו, המאה ה-16) מקרה של אישה עקרה שבעלה נשא אישה שנייה ונולדו לו כמה ילדים ממנה, ואז ניסה להתגרש מהאישה היולדת ולשמור את הילדים לעצמו. וכך אומר המהריב"ל:

ענין כיוצא בזה הוא עגמת נפש. ולא אורח ארעא לזולתי בבנות ישראל כולי האי, לשלח האם ואת הבנים יקח. וגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה.¹¹

לדבריו, מותר ומקובל מבחינה הלכתית שהאיש יישאר עם שתי נשים, כיוון שבגירוש האישה השנייה יש מקור לצער וכאב, ו"גדול כבוד הבריות" – ההתחשבות במצוקתה של האישה, ולכן נימוק זה הוא שגובר. דוגמה נוספת לעיקרון זה, העושה שימוש נרחב במקורות ההלכתיים, נמצאת אצל הרב קוק זצ"ל. הוא אמנם לא היה ידוע כ"פמיניסט", ואף התנגד נמרצות למתן זכות הצבעה לנשים, אבל באחת מתשובותיו על יורה דעה, הוא אומר:

בדבר המנהג שהנשים תופרות יריעות ספר תורה בסיום כתיבת התורה. הנה בעצם הפסול של כל תיקון עשייתם על ידי מי שפסול לכתוב, לא הוער מקור הדברים [...] מכל מקום יש לומר שאינו כי אם מדרבנן. ולפי זה, כיון שעיקר פסול של נשים בכתיבת ספר תורה ספיקא הוי (כדברי הדרישה סי' רפ"א), אם כן יש לומר דהוי ספק דרבנן [...] ומכל מקום, כיון שאפילו סמיכה [שהזכרנו לעיל], דמחזי דעביד עבודה בקדשים, התירו כדי לעשות זו, אם נמנענה מהן הוי נגד כבוד הבריות, דהותרה בה מילתא דרבנן. הכי נמי, בנידון דידן שכן נהגו, אין למנען.¹²

דהיינו, כפי שהותרה לנשים סמיכת הידיים על הקרבן כדי לעשות להן נחת רוח, כך יש להתיר להן תפירת היריעות, שאחרת יהיה הדבר בניגוד למושג של "כבוד הבריות", עיקרון שגובר על הלכה דרבנן.¹³

להדגמת כובד עניינו של מושג 'כבוד הבריות', נביא קטע מתשובתו של ר' אליעזר ולדינברג¹⁴

בת מצוה, גלוית ברכה, ארה"ב

הנה לפנינו סמכות הלכתית גדולה, המכריזה שאין לנו לפחד משינוי אם מטרתו היא לשם מצווה ולעידוד אהבת תורה ויראת שמים, ואין לנו להגיב רגשית בהתנגדות, בטענה שעליות נשים נותרות מחוץ לקונצנזוס

שפירא במאמרו המקיף והזהיר [...] אבל] היכן כל זה [=טענותיו של ר' שפירא] משאיר אותנו? ללא קשר לטענות שניתן להביא כדי להתיר עליות של נשים היום – שכבוד הציבור הוא עניין שניתן לויתור, שאינו נוגע היום כאשר כולם יודעים קרוא וכתוב ואין מצב בו הנשים בלבד מסוגלות לקרוא, שזה לא תופס כאשר העולים סומכים על בעל קורא [=גבר] ואינם קוראים בעצמם וכ' – עליות נשים נותרות מחוץ לקונסנזוס, וקהילה שמאפשרת זאת אינה אורתודוקסית בהגדרתה, ולא תישאר אורתודוקסית למעשה.¹⁷

במילים אחרות, אף שטענותיו של ר' מנדל שפירא הן ברובן לגיטימיות מבחינה הלכתית, "זה פשוט לא שייך". לכן, קהילה הנוהגת כך נחשבת מחוץ לזרם האורתודוקסי.

אני סבור כי הרעיון הבסיסי שמאחורי תגובה מעין זו הוא קיבעון הלכתי. האם זוהי הדרך שבה יש לגשת לשאלות הלכתיות? האם זו הדרך שבה עלינו לראות את הדינמיקה של ההלכה? כאן מגיעים אנו ללב השאלה: שאלת התהליך ההלכתי. האם ההלכה מתקבעת בזמן כלשהו? שמא נתקבעה ההלכה באירוע היסטורי שקרה במאה ה-19, כאשר קבע החתם סופר

(וממשיכיו עד לחזון איש) את מטבע הלשון: "חדש אסור מן התורה"¹⁸? או שמא עלינו לומר: לא! ההלכה השאירה תמיד פתח לגמישות שתוכל להתאים עצמה למציאות ולשינויים, שהרי אף אחד לא חי היום לפי השולחן ערוך, אלא כלשונו של הרב קוק זצ"ל: "הישן יתחדש והחדש יתקדש".¹⁹ השופט מנחם אלון, שהיה סגן נשיא בית המשפט העליון, כתב תשובה ארוכה ומפורטת בנוגע לבעיית הנשים העגונות. תשובתו פורסמה בעברית ובאנגלית,²⁰ והיא ראויה לעיון מעמיק. הוא כותב שם:

כאשר יש ניגוד בדעות וגישות בעניין החשוב והמורכב והרגיש הזה, הטענות לא הוגבלו רק ל"חוק" עצמו. תשומת הלב מוקדה גם על הערכים של עולם ההלכה, אשר הינם גם חלק מהחוק במובן הרחב. והדרך בה יש ליישם ערכים אלו לעניין הנדון, תשומת הלב נסובה גם על ה"יש" וגם על ה"ראוי", תוך גיבוש מדיניות הלכתית חוקית הנשענות על יסודות העבר, לאור המציאות העכשווית ובראייה לעתיד.

שיקולים אלה מקובלים ולגיטימיים בעולם ההלכה בכלל, והם תופסים מקום קריטי במיוחד

בנושא רגיש כשלנו.

עלינו להיות, אם כן, מעורבים וללמוד לא רק את ה"יש" אלא גם את ה"ראוי". לא רק את ההלכה הפורמלית אלא גם את הערכים העומדים מאחוריה, מה שמכונה: "מטא-הלכה". בעוד הרכיב החוקי הטהור, המתבסס על ניתוח הלכתי, הגיוני ומנומק יישאר קבוע למדי, השיקול של מדיניות הציבור דורש בחינה מחודשת על ידי גדולי התורה שבכל דור באופן תמידי. אחרי הכול, צרכים, רגישויות ומדיניות הציבור משתנים לפי הזמן והמקום. מה שנחשב מרכזי במאה ה-19 אולי כבר לא תופס מקום חשוב במאה ה-21, ומה שלא נגע לפוסקים שלפני שלושים שנה עשוי להיות מרכזי היום. יש דוגמאות רבות לשינויים הלכתיים מרכזיים שהתרחשו בדורנו, כגון שאלת אמירת קדיש על ידי נשים. לפני שלושים שנה נשים לא אמרו קדיש. אולם הרב אהרן סולובייצ'יק, שלא היה מן המקלים בהלכה, כותב:

היום, כשיהודים נלחמים למען שוויון בין גברים ונשים בעניינים כגון עליות, אם רבנים אורתודוקסיים ימנעו מנשים לאמר קדיש, בעוד שישנה אפשרות להתיר את הדבר, זה יחזק את השפעתם של הרבנים הרפורמיים והקונסרבטיביים. לכן אסור למנוע מנשים להגיד קדיש.²¹

זהו אמנם טיעון שלילי, אבל התוצאה היא שמותר לנשים לומר קדיש – מה שהיה מותר לכתחילה ונחשב "פשוט לא שייך", הפך היום לנוהג מקובל למדי.

דוגמה נוספת היא עניין בת המצווה. בנושא זה ישנה תשובה חשובה של רב יעקב ויינברג בשו"ת שרידי איש:

למעשה הדבר תלוי בכוונת הרוצים לחדש מנהג זה של חגיגת הבת מצוה, אם מתכוונים לשם מצוה או חלילה לשם חיקוי המינים [=כנראה – הרפורמים]. אמנם לא נעלם ממני, שישנם אלה היראים [=בימינו: חרדים] אוסרים ומחמירים [...] והלב היהודי, הדבק במסורת הורים ומורים, נרתע מכל שינוי שהוא בנוהג הדתי. עליהם יש להמליץ מה שכתב הרמב"ם בפירושו למשנת גיטין פרק ה מ"ח [...] גם המצדדים בהיתר של מנהג חדש של חגיגת מצוה, ליבם דופק

איזידור קאופמן הדלקת נרות שבת 1925

כבוד הציבור וכבוד הבריות

רשת האינטרנט היא בעלת מאפיינים של נגישות חסרת-פיקוח לכול, אנונימיות ותקשורת המשוחררת מהקהילה היראליית של הגולש. עבור חברה דתית (וחברה אידאולוגית בכלל) יש בה סכנה חינוכית, אך היא משמשת גם ככלי חדש ורבי-עוצמה. על רקע חידרת האינטרנט לציבור הדתי (וגם החרדי, למרות האיסור), בניית אתרים 'דתיים' היא מהלך מתחייב. אך גם באתרים 'כשרים', האינטרנט אינה כלי טכני בלבד, שאופיו הנייטרלי ניתן לעיצוב מלא; מאפייניה הייחודיים ממלאים תפקיד משמעותי בכינון אופיה ובהשפעתו הדתית של האתר והם מקשים על הדחקה בעיות ושאלות, ודוחפים ליתר פתיחות, לדיאלוג ולפלורליזם. ■

1. ישיבה (www.yeshiva.org.il), הרב זלמן מלמד, 'היחס להשקפתו של ישעיהו ליבוביץ'.
2. כיפה (www.kipa.co.il), הרב שמואל אליהו, בהתאמה לסדר הציטוטים: 'קריאה בספרים של ליבוביץ ופנחס שדה' פרסום מאמרים סותרים באתר כיפה, וכן ראו 'ישעיהו ליבוביץ', 'ישעיהו ליבוביץ', 'ישעיהו ליבוביץ', (טעויות הכתיב במקור) כיפה, הרב שי פירון, 'סוגיות באמונה'.
3. מורשת (www.moreshet.co.il), הרב יובל שרלו, בהתאמה לסדר הציטוטים: 'ישעיהו ליבוביץ', 'פרופ ליבוביץ'.
4. כיפה, הרב שמואל אליהו, 'פרסום מאמרים סותרים באתר כיפה'.
5. כיפה, הרב שי פירון, 'הערה והארה'.
6. כיפה, אתר החברה של טל (www.talik.co.il), אבי שיגא, 'האמונה - מסקנה היגיונית או קבלה שרירותית?'.
7. כיפה, הרב צבי קוסטינר, 'אורך השרוולים לגבי אישה'; וכן מורשת, הרב יוסף אלנקוה, 'אורך השרוול לנשים'.
8. כיפה, הרב אייל קרים, 'צניעות'; וכן שאלה ותשובה בסגנון מקביל במורשת: הרב דוד לאו (רב הישוב מודיעין), 'אורך השרוולים - צניעות'.
9. כיפה, הרב שי פירון, 'צניעות - אורך כיסוי היד'.
10. כיפה, הרב שי פירון, 'הערה חשובה לגבי צניעות ואורך כיסוי היד'.
11. כיפה, הרב שי פירון, 'סוג השאלות באתר'. באופן דומה השיב הרב שמואל אליהו בעניין אחר באותו אתר 'ביצע להתמודד עם זהות מינית חריגה'.
12. כיפה, הרב אייל קרים, 'פיתויים של בנות'.
13. מורשת, רב יובל שרלו, 'זוגיות חד-מינית מקודשת'.
14. מורשת, הרב יובל שרלו, 'צער הומו מיואש'.
15. ראו בעניין זה - מישל פוקו, 'תולדות המיניות - הרצון לדעת, ת"א 1983, עמודים 15-29'.
16. מורשת, הרב יובל שרלו, בהתאמה: 'צניעות בתנועת נוער... המשך', 'האם הרב מנסה לחסום את הויכוח...?'
17. ישיבה, הרב זלמן מלמד, 'הפצת חומר העוסק בעיניינים צנעיים'.
18. ייתכן שהדברים מכוונים כלפי הרב אבינר, ראש ישיבת עטרת כהנים ורב הישוב בית אל, המוציא פרסומים רבים בסוגיות צניעות ואישיות. לאחרונה פרסם בפירוט רב 'כמה הלכות של צניעות הלבוש'. ראו עלון 'באהבה ואמונה', הוצאת מכון מאיר. גיליון 31 (פרשת תזריע, כ"ט אדר ב, תשס"ג). מופיע גם באתר 'מורשת'.

בחרדה לחיזוק החינוך הדתי של בנות ישראל, שבנסיבות של חיים בדור הזה הן זקוקות ביותר לחיסון רוחני ולעידוד מוסרי בהגיען לגיל מצוות.²²

הנה לפנינו סמכות הלכתית גדולה, המכריזה שאין לנו לפחד משינוי אם מטרתו היא לשם מצווה ולעידוד אהבת תורה ויראת שמים, ואין לנו להגיב רגשית בהתנגדות, בטענה שעליות נשים נותרות מחוץ לקונצנזוס, שהרי, בלשונו של הרב קוק זצ"ל: "אין שום חשש להתיר מה שהוא מותר עפ"י דין תורה, אע"פ שעל פי הוראה לא היה מקודם מנהג על זה להתיר".²³

אכן, שינויים מתרחשים כל הזמן, וכאשר הם מתפתחים בצורה טבעית, שלב אחר שלב וללא אגרסיביות - הם מתקבלים.²⁴ ישנן אלפי נשים הלומדות תורה ותלמוד ברחבי העולם, ישנן טוענות רבניות ופוסקות נידה (מקובלות). אף שהרב"ם אומר, לכאורה, שאין לאפשר לנשים שום סמכות הלכתית ושום תפקיד בוועדה (רמב"ם הלכות מלכים ד ה'), ישנן כיום נשים בכל סוגי הוועדות והמועצות, ואפילו במועצות דתיות בישראל (לאחר שקט הוויכוח הגדול שהתחולל לא מזמן). נשים אומרות קדיש בהתאם לפסק של הרב אהרון סולובייצ'ק, והן הופכות למעורבות יותר ויותר בכל היבטי החיים הדתיים. כל זה קרה בתוך דור אחד. אין סיבה שקהילה המאפשרת שינויים כאלה, ועושה זאת לשם מצווה, תישאר מחוץ לקונצנזוס, כי הקונצנזוס משתנה. השינויים האלה מתרחשים בהתאם לזרימה האמיתית של תהליך ההלכה, אשר התקדם במשך כל הדורות בהתאם למציאות, לתנאים הסוציאליים ולצרכים המשתנים. מה שהיווה מקור סביר לדאגה בשנות השבעים, אולי אינו משמעותי עוד בשנות האלפיים. מאידך, מה שלא היווה שיקול לפני שלושים שנה הופך היום לעניין קריטי. אלה שיקולים לגיטימיים ומקובלים בעולם ההלכה בכלל, ובעלי משקל מיוחד בנושאים רגישים כגון אלה הנידונים כאן.

לסיכומו של עניין, חושבני שבאותן קהילות שבהן מוסכם כי מן הראוי שיתרחש שינוי בתוך מסגרת ההלכה הנורמטיבית, ונראה כי

היעדר שינוי שכזה יהווה מקור לכאב ולצער לחלק חשוב של הקהילה - שם גובר עיקרון 'כבוד הבריות' על העיקרון המוטל בספק של 'כבוד הציבור'. ■

1. Aryeh A. & Dov I. Frimmer, Women: Prayer Service - Theory and Practice Part I: Theory The Edah Journal 32:2 1998 pp. 5-118
2. The Edah Journal 1/2, (2001), pp. 1-52
3. בעברית ראו מאמרו של אהוד אופנהיימר 'קריאת נשים בתורה', מעליות יט (תשנ"ז), עמודים 168-192.
4. שו"ת מהר"ם הרוטנבורג, מהדורת כהנא סי' מז עמוד 10.
5. וראו מש"כ אברהם גרוסמן, בספרו חסידיות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי-הבניים, ירושלים תשס"א, עמוד 326 הערה 60.
6. ראו בספרו של שלמה אשכנזי, נשים למדיניות (סקירה היסטורית), תל-אביב תש"ב, עמוד עא.
7. ר' מנדל שפירא, The Edah Journal 1/2, 2001, עמ' 52-53, Qeri'at ha-Torah by Women: A Halakhic Analysis, 1 ובמיוחד עמ' 35 ואילך. ומאמרו של ר' זלמן יוסף אלוני, Women's Prayer Services - Theory and Practice, שרידים ב (סיוון תשמ"ב), עמ' כד-כו.
8. דנתי בעניין זה בפירוט במאמרי: "שלושה מנהגים מתמיהים, ומקומן של נשים בבית הכנסת", שיופיע בכרך של קולך להיות אישה יהודית, ח"ב, ירושלים תשס"ג.
9. וראו מה שכתב נגד מנהג זה הרב עובדיה יוסף בשו"ת יחווה דעת ח"ג, ירושלים תשמ"ז, עמוד כט; וכן שם ח"ד, ירושלים תשמ"א, עמודים עז-עט.
10. כגון להכניס ספר תורה לחדרה של יולדת, למרות שיטת אשכנז לגבי חומרת טומאת האישה שראינו לעיל.
11. שו"ת מהריב"ל (ר' יוסף בן לב) ח"א סימן מ.
12. שו"ת דעת הכן סימן קסט.
13. וכבר דן בעניין זה והגיע לאותה מסקנה בעל ערוך השולחן, ר' יחיאל מיכל עפשטיין, יו"ד סימן רעח אות יא. (כך העירני מר ברטוך ד' הריסון מהריסבורג, פנסילבניה)
14. שו"ת ציצ אביוו ח"ו, סימן י סע"ג, עמוד כו.
15. וראו שם עמוד כח, סעיף ז: "...גם עבור כבוד הבריות הרבה קטן מזה..."
16. חסדי דוד על התוספתא במגילה ג' (דף ק ע"ד, ליברנו 1776, ד"צ ירושלים תשל"א) והובאו דבריו ביהוה דעת ח"ד, עמוד עח.
17. The Edah Journal 28.10.2002, pp. 1-6 (ד"ש).
18. וראו מאמרי בדעות 15 (אדר א תשס"ג), עמודים 23-19, 'שיתוק וגמישות בהלכה בת ימינו'; מאמר זה יראה בקרוב אור בהרחבה בגרסה אנגלית ב-Tradition.
19. אגרות הראי"ה ח"א, ירושלים תשכ"ב, עמ' ריד.
20. ראו מאמרם של האחים פרימר, (לעיל, הערה 1) עמודים 48, 71 הערה 9, עמוד 117 הערה 78.
21. עוד ישראל יוסף בני חי, ישיבת בריסק 1993, סו"ס לב, עמוד ק.
22. ח"ג, סימן צד, עמוד רצח.
23. ערפלי טוהר, מהדורה מקורית, תרע"ד.
24. שו"ת אורה משפט לראי"ה זצ"ל, ירושלים תשמ"ה, סימן קיב. וראו חגי בן-ארצ, עמוד 107.